

Halina Chodurska

DAMIAN NALIWAJKO
I JEGO "LEKARSTWO NA OSPALY UMYŚL CZŁOWIECZY"

Pewną część wydań wielce zasłużonej dla kultury ukraińskiej drukarni ostrogskiej (1580-1612) zwykło się łączyć z imieniem "Damiana, niegodnego prezbitera", bowiem tak właśnie sygnował swoje teksty najstarszy syn husiatyńskiego kuśnierza Naliwajki.

Ów brat kozackiego watażki Seweryna (Semen) piastował w hierarchii cerkiewnej godność protopopa, a dzięki protekcji patriarchy Jeremiasza¹ - także stanowisko spowiednika samego księcia Konstantyna Ostrogskiego.

Historyczne ramy biografii ojca Damiana wyznaczają z jednej strony lata poprzedzające Unię Lubelską (dokładna, czy chociażby przybliżona data urodzin protopopa nie jest znana²), z drugiej - rok 1627, a więc czasy wypraw kozackich na Krym.

W tym okresie na kresach Rzeczypospolitej miały miejsce dwa zbrojne powstania Kozaków - pierwsze w latach 1591-1593 pod wodzą Krzysztofa Kosińskiego, drugie, któremu przewodził Seweryn (Semen) Naliwajko, w 1596 r. Ten ostatni zryw, podobnie jak cały szereg innych zamieszek pod koniec XVI stulecia, posiadał u swego podłoża przyczyny głównie natury ideologicznej, religijnej.

Unia Florencka (XV w.), która formalnie jednoczyła dwa wyznania nie została na Wschodzie zaakceptowana; po Soborze

Trydenokim (1545-1563) rozpoczęło się więc na ziemiach polskich konsekwentne dążenie do połączenia Cerkwi prawosławnej z Kościołem katolickim przynajmniej w ramach Rzeczypospolitej. Za szczególnie gorliwych zwolenników tej działalności uchodzili jezuiti (m. in. i Piotr Skarga). Na ziemiach ruskich wchodzących w skład Korony, gdzie przy oczywistym poparciu państwa dokonywano połączenia Kościoła Wschodniego z Zachodnim, akcja ta spotykała się z dość powszechnym i wyraźnym oporem. Ostateczne rozstrzygnięcie problemu miało nastąpić na synodzie biskupów prawosławnych w Brześciu (1595-1596). Gdy tam sprawa unii kościelnej została postanowiona, odbyło się uroczyste podpisanie układu w Rzymie. Sytuacja uległa komplikacji z chwilą odmowy złożenia podpisu pod aktem unii przez księcia Konstantyna Ostrogskiego, uprzednio zwolennika porozumienia. W Brześciu zwołano kolejny synod, tym razem dyzunicki. Sprzeciw wobec unii wyrazili również i ci dostojnicy prawosławni, którym odmówiono krzesel senatorskich. Koniec wieku XVI i pierwsza połowa XVII upływa zatem na ziemiach ruskich pod znakiem ścierania się dwu stronniotw polityczno-religijnych (unitów i dyzuników). Towarzyszy temu znaczne ożywienie kulturalne (rozwój literatury polemicznej, drukarstwa).

Damian Naliwajko należał do najzagorzalszych przeciwników unii. Jest to jedna z tych informacji o nim, co do których nie ma żadnych wątpliwości. Poza tym wiadomo o tej postaci niezbyt wiele. Przyszły pisarz religijny i duchowy przywódca dyzuników urodził się w Satanowie³, Krzemieńcu Podolskim⁴ lub Husiatyniu⁵. Ojciec jego brał udział w licznych wyprawach kozackich i deklarował się jako zawzięty wróg katolicyzmu⁶. Podobno z tego ostatniego powodu popadł w konflikt z hetmanem Marcinem Kalinowskim, właścicielem Husiatynia i został przezeń zabity. Trzej bracia Naliwajkowie przenieśli się wówczas do Ostroga - centrum kultury i ostoji prawosławia na Wołyniu. Damian zdobył wykształcenie

w tamtejszej Akademii (przez pewien czas prawdopodobnie był także jej nauczycielem⁷). Od roku 1589 widzimy go już w otoczeniu księcia Konstantyna Ostrońskiego jako nadwornego duszpasterza. Ta rola, jak twierdził K. Koperzyński⁸, najmniej ze wszystkich możliwych pasowała do rzeczywistej natury starszego brata "cara Naliwaja". Imię Damiana napotkać można w tym okresie między innymi także w sporej, jak na duchownego, ilości skarg o rozbój wnoszonych do sądu przez poszkodowanych unitów⁹.

Najstarszy Naliwajko brał czynny udział w napadach na bogatą szlachtę u boku swego brata. Miał protopop na koncie najazd z bronią w rękę na majątek Jarosza Terleckiego w powiecie pińskim (skarga z dnia 18 lutego 1596 r.); zagrabienie mienia Aleksandra Siemaszki i mieszkańców Tuczyna (w dniu 17 lutego 1596 r.), wypędzenie i obelżywe potraktowanie przedstawiciela władz sądowych, gdy ten przybył do Ostroga celem zajęcia koni porwanych przez Naliwajków w Korostiatyniu itp.; ale miał też i możnego protektora, który nie dopuścił, aby "uczyniono sprawiedliwość".

Po pewnym czasie wojowniczy kapłan opuszcza Ostróg i udaje się do Wilna. Powodem nagłego wyjazdu była podobno jakaś akcja przeciw unii¹⁰. Jest wielce prawdopodobne, że chodzi tu o głośną "hultajską procesję"¹¹ (epizod ten miał miejsce przypuszczalnie w roku 1596 lub 1597¹²).

W roku 1598 Naliwajko pojawia się znowu w Ostrogu, tym razem w celu objęcia kierownictwa drukarni¹³. Badacz kultury, historii i języka omawianego okresu, I. Ohijenko, suponuje, iż "Damian prezbiter" uczył się rzemiosła u słynnego Iwana Flodorowa¹⁴. W latach 1602-1605 Naliwajko kontynuuje prace edytorskie w Dermaniu, dokąd przeniósł się prawdopodobnie wraz z całą drukarnią ostrońską. W owym czasie protopop cieszy się już sławą jednego z wybitniejszych działaczy kulturalnych kręgu ostrońskiego - zdolnego poety, tłumacza, autora kilku przedmów i posłowi do ksiąg drukowa-

nych w podległej mu oficynie. Swą działalność na polu literackim najstarszy z braci Naliwajków rozpoczął od dokonania (prawdopodobnie około 1599 r.) wyborów sentencji z Pisma Świętego¹⁵ oraz lekcji ewangelicznych Jana Złotoustego (ten ostatni rękopis przechowywany jest w moskiewskiej Bibliotece im. Lenina). Dermański etap działalności protopopa otworzyło wydanie około roku 1603 rozycji "Диалог альбо розмова о православної и справедливої вере". Z tego samego okresu (1603-1604) pochodzi publikacja "Oktoichu" (ośmiogłásnika) z anonimową przedmową, posłowiem i wierszem "Na herb księcia Konstantyna Ostrogskiego". W roku 1605 Damian Naliwajko wydał "Лист Мелетия святейшого патриархи александрийского", obok którego zamieścił własną przedmowę i trzy krótkie wiersze pod wspólnym tytułem "Na herb książąt Ostrogskich". Etap trzeci - ostrogski - rozpoczyna się od opublikowania modlitewnika ("Молитовник") w 1606 r. W rok później "niegodny prezbyter" ogłasza drukiem bardzo w swoim czasie znaną i popularną na początku XVII wieku księgę:

"Лекарство на оспалый умьсл чоловечий".

Biskup Damaskin (Семенов-Руднев) w swoim spisie druków dawnych na Rusi¹⁶ odnotował pod rokiem 1607 (nr 18, 21, 22) aż trzy pozycje ostrogskie. Żadna z nich nie nosi tytułu "Лекарство на оспалый умьсл чоловечий". Dane, jakie zamieścił autor spisu, pozwalają się jednak domyślać, że dysponował on egzemplarzem bez karty tytułowej (nr 22). Spis zawiera ponadto dwa tytuły: "Лекарство духовное" oraz "Иоанна Златоустаго лекарство на струпы греховныя в княжестве острожском". W oparciu o powyższe dane Damaskina A. Rodoski wysnuł wniosek, że "Лекарство на оспау умьсл" miało dwa wydania, oba w roku 1607, z tym iż drugie z nich ukazało się pod odmiennym tytułem¹⁷. Informacji tej nikt poza Rodoskim niestety nie potwierdza. Wymienionych dodatkowo dwóch pozycji nie notuje również żaden ze znanych katalogów ksiąg cyrylickich poza spisem Damaskina.

Drukarnia w Ostrogu zakończyła swą działalność w roku 1612. Ostatnia wydana w niej pozycja to "Часослов". Druk ten zawiera również przedmowę ojca Damiana i ostatni jego wiersz herbowy.

Na najwięszą uwagę spośród wymienionych wydań o charakterze polemicznym bądź liturgicznym zasługuje niewątpliwie "Лекарство на оспалый умьсл". Rzecz składa się z 3 zasadniczych części. Pierwsza z nich zatytułowana jest "Иже в святых отца нашего Иоанна слово о покаянии, к Теодору мнику испадшему", druga: "Иже в святых отца нашего Иоанна слово о еже обаче всеу мьтется всяк человек живый", zaś ostatnia to testament cesarza bizantyńskiego Bazylego I (867-886). Są to tłumaczone z języka greckiego na staro-cerkiewno-słowiański, a także na "prostą mowę" teksty moralizatorsko-filozoficzne. Całość zabytku liczy 366 stron (183 karty), w tym 6 zajmuje przedmowa, 2 - posłowie, zaś 13 przypada na ilustracje (2), kartę tytułową, spis treści testamentu i sylabiczne "wirsze". Jako pierwszy z ówczesnych licznych druków tłumaczonych "Лекарство" zawiera obok siebie (w druku: stronica w stronicę) tekst ruskocerkiewny i jego przekład tzw. "prostą mową". Nie ma pewności co do tego, czy tłumaczenia z języka greckiego na cerkiewno-słowiański dokonał Damian Naliwajko¹⁸, natomiast przekład ruski najprawdopodobniej jest jego dziełem. Zamieszczone w "Лекарстве" wiersze ("На герб княжат острожских", "Прозьба чительникова о час", "До того кто добраго сумнения", "До того ж чительника") ułożył przypuszczalnie również sam wydawca.

Nie wiadomo już dziś, jaki był nakład "Лекарства на оспаы умьсл чзловьчь", ale posiadało je w swoich zbiorach wielu znanych prywatnych kolekcjonerów starodruków ubiegłego stulecia (zob. np. katalogi Carskiego, Tołstoja, Burcewa, Łukaszewicza), liczne biblioteki i muzea na terenie Rosji (Biblioteka Soboru Kijowsko-Sofijskiego, Biblio-

teka Archiwum Spraw Zagranicznych w Moskwie, Muzeum Cerkiewne we Lwowie itp.).

Obecnie moskiewska Biblioteka im. Lenina udostępnia czytelnikom dwa egzemplarze (oba w Muzeum Ksiąg z sygnaturą mikrofilmową № ¹⁴⁵⁶~~3070~~; jeden (mocno zdekompletowany - brak między innymi pokaźnych partii Testamentu) posiada Biblioteka Muzeum Historycznego w Moskwie; dwa egzemplarze stanowią dziś własność Leningradzkiej Biblioteki Publicznej im. Sałtykowa-Szczedrina (Dział Ksiąg Rzadkich, sygn. I.7.32^a i I.7.32^b); jeden znajduje się w Bibliotece AN USRR w Kijowie; aż cztery odnotowane zostały w zbiorczym katalogu starodruków cyrylicy na terenie Lwowa¹⁹. Egzemplarz będący niegdyś własnością polskiego kolekcjonera hrabiego E. Hutten-Czapskiego jest przechowywany w jednym z oddziałów krakowskiego Muzeum Narodowego. Zaledwie dwa spośród jedenastu wymienionych egzemplarzy "Lekarstwa na ospały umysł" są kompletne: moskiewski, z byłej Biblioteki Łukaszewicza (drugi Biblioteki im. Lenina) oraz drugi leningradzki (sygnatura I.7.32^b). Egzemplarz krakowski (Biblioteka Muzeum Narodowego sygn. XVII 827) jest stosunkowo dobrze zachowany. Brakuje w nim zaledwie trzech kart (155, 156, 183 nlb.).

Fragmenty tekstów "Lekarstwa na ospały umysł człowieka" były niejednokrotnie wyrywkowo cytowane, zarówno przez wydania niemal mu współczesne, jak i przez cały szereg nowszych opracowań. Część Testamentu pisana "prostą mową" (fragmenty "О вере", "О учтивости духовных", "О суде божом и заплате", "О смерти") została przytoczona w "Kinowionie" (Jewie 1618 r.). Największym powodzeniem cieszyły się teksty rymowane z "Lekarstwa". Przedstawiono je w pierwszym tomie historii literatury ukraińskiej z 1967 r.²⁰ oraz w zachodniemieckich wypisach z najstarszych wschodniosłowiańskich utworów wierszowanych²¹. Jeszcze wcześniej zaprezentował wiersze ojca Damiana W. Pereto w II części

tomu I pracy: "Историко-литературные исследования и материалы" (s. 143-146). Ten ostatni badacz opublikował też obszerny wyciąg z posłowiec pióra "niegodnego prezbitera"²². Fragmenty omawianego wydania zamieścił w swej Bibliografii Sopikow²³. Całość przedmowy przytoczył M. Hruszewski w przypisach na stronach 377-378 V tomu swej historii literatury ukraińskiej. Tam też dokonano dość szczegółowej analizy wierszy "Na herb książąt Ostrogskich" i "Do czytelnika".

Nie poświęcono natomiast "Lekarstwu" żadnej pracy typu językoznawczego, chociaż ze względu na swój specyficzny charakter (tekst podany równolegle w dwu językach) druk ten stanowić może szczególnie interesujący przedmiot analizy filologicznej.

PRZYPISY

¹ Wielka Encyklopedia Ilustrowana, Warszawa 1903, seria II, t. I, s. 93.

² Jedyńie K. Koperzyński wyraził przypuszczenie, że Damian Naliwajko urodził się pod koniec lat czterdziestych lub na początku pięćdziesiątych XVI wieku ("Bibliolożicznii wisti", 1924, nr 1-3, s. 75-82).

³ M. Gruszewski, Istorija ukrajskogo kozaczestwa, Kijów 1913-1914, t. I, s. 278-279.

⁴ W.A. Gołobucki, Zaporożskoje kozaczestwo, Kijów 1957, s. 131.

⁵ M. Gruszewski, op. cit., t. I, s. 278-279.

⁶ M. Hruszewski, Istorija ukrajskojii literatury, Kijów-Lwów 1923-25, t. 5, s. 375.

⁷ K. Charlampowicz, Zapadnorusskije prawosławnyje szkoły..., Kazań 1898, s. 271.

⁸ K.A. Koperzyński, Lekcyi słowienskije Ziatoustago ot biesied jewangielskich ot ijerieja Naliwajka wybranyje, Sbornik ORJaS, t. CI, 3, s. 384.

⁹ Archiw Jugo-Zapadnoj Rosii, cz. III, t. I, Kijów 1864, s. 83, 86, 95, 99 i 135.

¹⁰ Zob. Drukarze dawnej Polski od XV-XVIII w., z. 6, Wrocław-Kraków 1960.

- 11 Wspomina o tym m. in. i K. Koperzyński. Zob. Sbornik ORJaS, t. CI, 3, s. 384.
- 12 K. Koperzyński, Lekcyi..., Sbornik ORJaS, t. CI, 3, Leningrad 1928, s. 384.
- 13 Drukarnia działała przypuszczalnie już od roku 1580.
- 14 Iwan Fiodorow, słynny "pierwszy drukarz Rusi" przebywał na Ukrainie na osobiste zaproszenie księcia Konstantyna Ostrogskiego.
- 15 M. Wozniak, Istorija ukrajinskoj literatury, Lwów 1920-21, s. 67.
- 16 Biblioteka rossijskaja ili swiedienije o wsiech knigach..., S.-Pietierburg 1881.
- 17 A. Rodoski, Biblioteka SPb. Duchownoj Akademii, I Polnoje opisanije staropieczatnych oerkowno-slawianskorusskich knig..., S.-Pietierburg 1884, s. 64.
- 18 Por. zdanie Archangielskiego (Bor'ba s katoliczestwom i umstwiennoje probuźdzenije Južnoj Rusi k koncu XVI w., "Kijewskaja Starina", t. XV, 1886 - maj, s. 44-78, ijuń, s. 237-266), oraz Charłampowicza (Zapadnorusskije prawosławnyje szkoły XVI i naczała XVII wieka..., Kazań 1898, s. 272).
- 19 Kyryliczni starodruky ukrajinskich drukarń, szczo zberihajut'sia u lwivskich zbirkach, Lwów 1975, s. 37 (Nr 198).
- 20 Istorija ukrajinskoj literatury. I Dawnia literatura (XI - persza połowyna XVIII st.), s. 304.
- 21 Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slawen; wyd. 2, zeszyt 7, 1; Die Älteste ostslawische Kunstdichtung 1575-1647, Giessen 1976, s. 144-146.
- 22 Issledowanija i materiały po istorii starinnoj ukrajskoj literatury XVI-XVIII ww., Leningrad 1926, s. 53-54.
- 23 Opyt rossijskoj bibliografii, S.-Pietierburg 1813 - 1829, cz. I, Nr 453, s. 96.

Галина Ходурска

ДЕМЬЯН НАЛИВАЙКО И ЕГО "ЛЕКАРСТВО НА ОСПАЛЫЙ УМЫСЛ ЧЕЛОВЕЧИЙ"

Настоящая статья посвящена одной из интереснейших книг, напечатанных в острожской типографии - двуязычному "Лекарству на оспалый умysl человечий" /1607/ и ее издателю - Демьяну Наливайко. В конце дается краткий обзор нескольких экземпляров "Лекарства", имеющихсЯ в библиотеках Москвы, Ленинграда, Киева и Львова. Особенно много внимания уделяется здесь краковскому экземпляру книги /Библиотека Национального музея, шифр XVII 827/.